

Prirodni tokovi društva i uzbudljiva lakoća teorije¹

U počast profesoru Josipu Županovu

NENAD FANUKO
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
e-mail: nenad.fanuko@pu.htnet.hr

UDK 316.2 Županov, J.
316.3(497.5)
316.343.7
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. listopada 2005.

Članak razmatra teorijske aspekte socioloških radova Josipa Županova. Iz širokog dijapazona teorija koje je Županov koristio vidljiv je njegov pragmatičan odnos prema sociološkom nasljeđu i shvaćanje teorija kao tool kit-a za objašnjavanje društvenih pojava. Teorija o egalitarnom sindromu, međutim, ima paradigmatički status u Županovljevim radovima – to je središnja metafora oko koje on piše više od tri desetljeća. Osim egalitarizma, u članku se razmatra i koncept “prirodnih tokova društva”, kao i promjena opće teorijske orijentacije autora od naglaska na društvenu promjenu prema naglasku na društveni kontinuitet. Na kraju se nudi kritički osvrt na autorovo shvaćanje egalitarizma i kontinuiteta.

Ključne riječi: ŽUPANOV, SOCIOLOŠKE TEORIJE, EGALITARIZAM, POST-KOMUNIZAM, KONTINUITET

Uvod

Ako bih uspoređivao Josipa Županova s nekim svjetski poznatim sociologom, onda bi mi prvi izbor bio Robert K. Merton. Mertonovu sociologiju krasi minuciozna analiza koncepta i strogi logički izvodi. Kao i Mertonove, i Županovljeve su teorije srednjeg dometa. Postoji, doduše, razlika u kontekstu. Mertonovo zalaganje za teorije srednjeg dometa posljedica je njegove sumnje u smisao i empirijsku relevanciju “velike teorije” kakvu je konstruirao Talcott Parsons. U našim okolnostima takve sveobuhvatne i razrađene sociološke teorije nije bilo, nego je njezino mjesto zauzimao marksizam kao službena ideologija, odnosno kao “sociodiceja” s mnogo socioloških elemenata. Službenoj eshatologiji koja se manifestirala ponajprije kao invencija novih institucionalnih formi, Županov je suprotstavio realističnu analizu funkcioniranja tih formi na svakodnevnoj razini (ponajprije radne organizacije, odnosno poduzeća). Mertonova sociologija bila je i izravna inspiracija Županovu: primjerice, Županov na par mjesta koristi pojam eufunkcije, koji je Merton upotrijebio kako bi izgradio svoju koncepciju “funkcionalne bilance” u kojoj se pojavljuju kako funkcije tako i disfunkcije, dakle i pozitivne i negativne vrijednosti. Koncepti manifestne i latentne funkcije također imaju zapaženo mjesto u Županovljevim radovima. Gotovo bi se moglo reći kako je velik dio Županovljeva opusa specifična razrada Mertonove teze o nenamjeranim posljedicama društvenog djelovanja, kao i strukturalne teorije anomije. Dobar dio kritike samoupravnog modela radne organizacije, a onda i cjelokupnoga institucionalnog gigantizma socijalističke Jugoslavije počiva zapravo na Mertonovoj (1968) teorijskoj logici koja pokazuje različite odnose socijalne i kulturne strukture, odnosno – u našim okolnostima – prirodnih tokova društva i institucionalnog (i ideološkog) projekta.

¹ Proširena verzija priopćenja s okruglog stola posvećenog Josipu Županovu “Sociolog kao dijagnostičar društva u promjenama”, održanog 31. ožujka 2005. godine u Zagrebu, u organizaciji HSD-a.

Moj drugi izbor u takvoj usporedbi bio bi Cecile Wright Mills (1964) i njegova sociološka imaginacija. To je sposobnost stavljanja individualnih nedaća u širi društveni kontekst – povezivanja “personal troubles” i “social problems”. Ako je itko od naših sociologa korespondirao s vlastitim društvom, onda je to sigurno bio Županov. Dovoljno je pogledati naslove njegovih knjiga imajući na umu datume njihova objavljivanja: *Samoupravljanje i društvena moć*, *Sociologija i samoupravljanje* te *Marginalije o društvenoj krizi* objavljene su u socijalističkoj eri kad je samoupravljanje bilo neka vrsta ideološke svete krave, a o krizi društva i (još više) ideološkog projekta bilo je u najmanju ruku zazorno govoriti, mada su svi osjećali da nešto nije u redu. Nakon propasti socijalizma naslovi postaju još ekspresivnijima, da ne kažem zloslutnima: *Poslije potopa* i *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Već sami naslovi nekako rezoniraju prepoznatljivošću, nekako se povezuju s osobnim iskustvom svakoga tko je živio u ovoj zemlji posljednjih petnaestak godina. Ima u njima i ironije: potop, pakao, komunizam, kapitalizam – sve su to velike i sudbonosne riječi, ali članci koji se nalaze u tim knjigama ne sadržavaju ni objavu ni proročanstvo, nego logički suhu i stilski punokrvenu analizu društvenih procesa u kojima možemo prepoznati vlastite “personal troubles”. Kako sam Županov kaže na početku knjige *Poslije potopa*, njegovi bi članci trebali omogućiti suvremenom čitatelju da “organizira vlastito iskustvo kojim je doživio ta zbivanja”.

U ovom osvrtu koncentrirat ću se na tri točke iz Županovljevih radova. Najprije, nešto ću reći o dijapazonu teorija koje Županov koristi. Potom, razmotrit ću Županovljevu teoriju o egalitarnom sindromu i koncept prirodnih (spontanih) tokova društva. Napokon, komentirat ću promjenu temeljnoga teorijskog naglaska Županovljevih novijih radova s promjene na kontinuitet u društvenim procesima.

Uzbuđljiva lakoća teorije

“Uzbuđljivost” u gornjem međunaslovu tiče se subjektivnog doživljaja. Čitanje Županovljevih članaka i knjiga za mene je uvijek bilo uzbuđljivo iskustvo, i to zbog dvaju razloga. Najprije, to je nedvojbeno *relevancija* njegovih uvida u domaće društvene procese. Kad netko sistematizira većinu “općih mjesta” javnog diskursa, kao i vaših vlastitih intuicija o tome što se događa u društvu u kojem živite, onda to doživljavate kao neku vrstu otkrovenja (mada ste sve već više-manje znali ili slutili). Vjerujem da su svi čitatelji Županovljevih analiza koji pripadaju takozvanoj obrazovanoj publici doživjeli takvo što, bez obzira na profesionalnu pripadnost. Drugi razlog “uzbuđljivosti” profesionalno je determiniran i tiče se načina na koji Županov gradi svoje argumente i lakoće kojom koristi sociološku tradiciju.

Počet ću s egalitarnim sindromom, koji sam svojedobno nazvao sigurno najvitalnijom teorijom u našoj sociologiji (Fanuko, 1998). Vitalnosti te teorije pridonio je ponajviše sam Županov, koji ni tri desetljeća nakon originalne formulacije nije odustao od osnovnih teza. Osnovna formulacija teorije (o kojoj više kasnije) vrlo je relativistička. Županov (1969) bira medicinski termin “sindrom” kako bi naglasio iskustvenu, “induktivnu” narav svoje formulacije. Vrijednosti, norme i kolektivni stavovi karakteristični za egalitarni sindrom čine *cluster*, dakle nakupinu, nekih opaženih značajki koje u Županovljevoj interpretaciji pokazuju neku unutarnju logiku. Ali ta unutarnja logika nije formulirana kao “željezna logika” društvene zbilje, nego više kao oklijevajuća, tendencijska deskripcija koja upućuje na sistemsku važnost pojave. Na prvi pogled, ta je deskripcija impresionistička i ilustrativna, na razini boljeg žurnalizma. Ali to je krivi dojam. Županovljev izbor “empirijskog” materijala nije ni impresionistički niti ilustrativan, nego egzemplaran i – sudeći prema autorovu neodustajanju od osnovnih teza egalitarnog sindroma – paradigmatki.

Valja objasniti pojmove “egzemplaran” i “paradigmatki”. Objašnjenje će se osloniti na rasprave o spoznajnoj vrijednosti društvenih znanosti i pitanju o “znanstvenosti” sociologije. Kako se najčešće misli, “prava” bi znanost trebala opisati i objasniti svoj predmet, izmjeriti

pojavu na reprezentativnom uzorku i smjestiti je u okvire nekoga općeg zakona. Međutim, uvid u neku pojavu, ili rješenje neke zagonetke, moguće je postići i izborom samo jednog ili manjeg broja ekstremnih ili kritičnih slučajeva. Primjerice, zakon gravitacije dokazan je kritičkim primjerom olova i pera koji u zrakopraznom prostoru padaju jednakom brzinom. Nakon tako spektakularnog dokaza, stvar postaje tako očita da je možemo prihvatiti kao istinitu. Primjeri iz novina i svakodnevnog života kojima Županov gradi svoju teoriju o egalitarnom sindromu pripadaju takvim kritičkim slučajevima. Čitava teorija, pak, postaje paradigmatiskim primjerom za cjelokupan Županovljev opus. Egalitarni sindrom je neka vrsta metafore oko koje Županov piše o različitim društvenim pojavama čitava tri desetljeća. Takve paradigmatičke primjere koji organiziraju autorov rad nalazimo, primjerice, kod Geertza u njegovu "gustom opisu" borbe pijetlova na Baliyu, ili u Foucaultovom opisu zatvora i nastanku "Panopticona". Paradigmatički primjeri zapravo ističu neke općenitije značajke društva u cjelini (Flybjerg, 2001). To vrijedi i za egalitarni sindrom, tako da – unatoč oklijevajućoj logici i ilustrativnom pristupu – doista možemo govoriti o paradigmatiskom karakteru i otuda "snazi labave teorije".

Još je nekoliko karakteristika Županovljeva opusa koje zaslužuju pozornost. Najprije, to je žudnja za empirijskim podatcima. Na nebrojeno mjesta on govori o tome kako su njegove teze teorijske hipoteze koje traže empirijsku potvrdu. Pa ipak, kad se takvi empirijski podatci i pribave, njihova je upotreba vrlo daleko od statističke sofisticiranosti kojom barataju već i studenti sociologije. Na djelu je, reklo bi se, statistički *asketizam*. Statistika je u službi argumenta: ona je više ilustracija nego glavni sadržaj. Statistički podatci (uglavnom u obliku najjednostavnijih postotaka) najčešće služe kao kritički primjeri za izvođenje autorove osnovne teze. Sljedeća karakteristika je Županovljeva "upotreba" klasične sociološke teorije (Marxa, Durkheima, Webera, Pareta, Mertona), koja odaje habitus pravog sociologa. Sociološka je tradicija "pounutrena" i Županov je ne rabi akribijski nego pragmatično i krajnje ležerno (najčešće bez referenci). On jednostavno pretpostavlja da se to zna, da je to neka vrsta sociološkog *common sense*. Kad, pak, rabi neku od teorija "srednjeg dometa", onda to za čitatelja u pravilu predstavlja iznenađenje. Primjerice, pišući o društvenoj krizi osamdesetih godina prošlog stoljeća, Županov (1983) koristi Ogburnovu teoriju o kulturnom zaostajanju. Čitajući "sagu o hrvatskim umirovljenicima" (Županov, 2002), ostajemo malo zatečeni upotrebom teorija iz posve drukčijeg konteksta – naime Beckerove teorije etiketiranja i Goffmanove teorije stigmatizacije. Obje, naime, pripadaju sociologiji devijantnosti, pa se čovjek pita jesu li naši umirovljenici neka devijantna skupina.

Lakoća i gotovo ironičan odnos prema teoriji najeksplicitnije je izražen u Županovljevu (1995) članku "Otkucava li moralna bomba?". Polazno pitanje je poznato: Zašto se ljudi ne bune u okolnostima duboke društvene krize (osiromašenja, nezaposlenosti i sl.)? Još je de Tocqueville pišući o francuskoj revoluciji zapazio da se pobune događaju kad se životni uvjeti počnu *poboljšavati*, a ne onda kad su ljudi na samom dnu. Teorija relativne deprivacije sistematizirala je takve empirijske uvide i Županov je koristi za objašnjenje odsustva pobune u hrvatskom društvu devedesetih. Na prigovor Vjerana Katunarića kako je ta teorija danas *demodée*, Županov lakonski odgovara kako je to moguće, jer u sociologiji nema kumulativnog razvoja teorije. Situacija u sociologiji slična je onoj u visokoj modi: kao što svaki modni kreator mora lansirati nove modele, tako i svaki viđeniji sociolog započinje s vlastitom teorijom. Nakon nekog vremena, moguće je da se pojavi stara teorija u "recikliranom" obliku, tako da Županov ne isključuje mogućnost ponovne pojave demodirane teorije relativne deprivacije. Sve u svemu, Županov ne vjeruje u kumulativni razvoj teorije koji bi vodio jedinstvenoj teoriji društva, nego drži da postoji pluralitet teorija, od kojih svaka može poslužiti kao ključ za neku "bravu", a za druge "brave" potrebni su drugi ključevi. Teorija je za njega *tool kit*, skup alata čija je upotreba određena kako procjenom sociologa o adekvatnosti neke teorije za određeni problem, tako i socio-kulturnim kontekstom. Paretova "teorija revolucije" ne vrijedi univerzalno, za sva društva, ali taj Pareto "ključ" – vjeruje Županov – ide u talijansku i u

hrvatsku bravu, ali možda ne u francusku (jer i u Hrvatskoj i u Italiji još uvijek egzistira tradicionalna zajednica kao neka vrsta moralnog rezervoara). "Tu treba primijeniti kriterij kakav se primjenjuje u ocjeni zbirke pjesama: ako je jedna pjesma uspjela, cijela je zbirka uspjela" (Županov 1995:128).

Ipak, kolikogod bio relativist u upotrebi teorija srednjeg dometa, čini mi se da je Županov u svojim posljednjim knjigama (1995, 2002) dao naslutiti svoju privrženost jednoj općenitijoj sociološkoj "paradigmi". On napušta relativno čvrst okvir industrijske sociologije i kreće u avanturu analize globalnoga društvenog sistema sa stajališta kulturne sociologije. Prema vlastitom priznanju, on napušta marksističku analizu koja naglašava promjenu i društveni konflikt u korist teoretiziranja o društvu zasnovanog na kontinuitetu kulturne tradicije. Međutim, njegovo poimanje društvene zbilje ne ostaje na pukoj konstataciji o kontinuitetu – nemamo posla sa statičnom koncepcijom po uzoru na Parsonsa. Nakon primjene Ogburnove sheme, odnosno ideje o društvenim podsistemima kao biljarskim kuglama, Županovljeva ideja društva postaje – reklo bi se – sve kaotičnija. Na više mjesta, primjerice, on naglašava kako su društveni procesi aleatornog karaktera. Na više mjesta, također, citira s odobravanjem Kena Jovitta i njegovu knjigu *New World Disorder*. Također, citira radove koji se bave morfogenezom (Archer, 1995), teorijom determinističkog kaosa te teorijom nelinearnih dinamičkih sistema (Fararo, 1989). Na toj vrlo općenitoj teorijskoj razini kao središnji problem pokazuje se odnos između kaotičnoga (postmodernog, simboličkog, globalnog) kapitalizma i "lenjinističkog nasljedja" tranzicijskih zemalja, uključivo i Hrvatsku s egalitarnim sindromom i herojskim kodeksom.

Egalitarni sindrom i prirodni tokovi društva

Teorija o egalitarnom sindromu formulirana je prvi put u članku "Egalitarizam i industrijalizam" izloženom na skupu sociologa u Splitu 1969. godine. Autorova namjera bila je da pruži sociološki opis i objašnjenje jedne ekonomske činjenice: naime pojave da je produktivnost u socijalističkim privredama manja nego u kapitalističkim, unatoč činjenici što su "sredstva za proizvodnju" bila manje-više ista. (To je vrijedilo ponajviše za tadašnju Jugoslaviju gdje su uvoz tehnologije i kupovina licenci bili vrlo rašireni.) Ključ za tu zagonetku Županov je pronašao u sferi kulture – u posebnom sustavu vrijednosti i društvenih normi.

Krenuvši od Rescherove klasifikacije razina vrijednosti (individualnih, grupnih, društvenih, nacionalnih i općevjekaških), Županov se usredotočuje na tri razine: individualnu, socijalnu i nacionalnu. Osnovno je pitanje: koje su vrijednosti dominantne na svakoj od tih razina? Na individualnoj razini dominantna vrijednost je osobna potrošnja i životni standard, što će u kasnijem članku biti nazvano individualnim utilitarizmom (Županov, 1983). Na nacionalnoj razini, dominantna vrijednost je "herojski kodeks". Termin potječe od antropologije Vere St. Erlich, ali se slična stajališta mogu pronaći i kod drugih etnologa i povjesničara (Cvijić, Tomašević, Richtman-Auguštin; cf. Žanić, 1998). Herojski kodeks odnosi se na borbu, otpor, junaštvo, ponos. On je povezan s borbom za slobodu od (stranog) ugnjetavanja. U kulturnim terminima o herojskom kodeksu može se govoriti u smislu razlike između "dinarskog" i "panonskog" mentaliteta, odnosno razlike između ponosnih, buntovnih gorštaka i stočara i pokornih i miroljubivih nizinskih ratara. Suočen s nepravdom, gorštak će uzeti pušku i odmetnuti se u hajduke, dok će "panonac" izabrati zastupnika u Sabor da se zakonskim putem izbori za "pravice" (Žanić, 1998). Herojski kodeks, kombiniran s patriotizmom i nacionalizmom, već dva stoljeća služi kao snažna poluga kolektivne mobilizacije, a također i kao matrica za (opetovane) retrospektivne reinterpretacije povijesti. Županov ne zastaje na etnografskom opisu herojskog kodeksa, nego tvrdi kako će se taj kodeks aktivirati svaki put kad se zajednica nađe u opasnosti. Primjer za to je Domovinski rat, kad se herojski kodeks proširio i u "nizinske" krajeve Hrvatske (Županov, 1995). Danas bismo u manifestacije herojskog kodeksa mogli ubrojiti i potporu haškom optuženiku generalu Anti Gotovini ("Heroj a

ne zločinac”), kao i rastući euroskepticizam među građanima Hrvatske izražen u stavu da nama ne treba članstvo u Europskoj Uniji jer smo “oduvijek bili Europa”. Rabeći terminologiju Ann Swidler (1986), mogli bismo reći da se herojski kodeks kao eksplicitna vrijednost javlja u “nepostojanim” (*unsettled*) razdobljima u društvu i neposredno nakon njih. U “postojanim” razdobljima, prema Županovu, taj je kodeks latentan, ili se preobražava u autoritarnost.

Na socijalnoj razini dominantna vrijednost je radikalni egalitarizam. Atribut “radikaln” je ovdje bitan, jer upućuje na jednakost rezultata (“jednakost želudaca”) za razliku od jednakosti šansi karakteristične za umjereni egalitarizam. Kao što je poznato, liberalna vrijednost jednakosti šansi povezana je s distribucijom socijalnih položaja i završava kao fакtična nejednakost legitimirana meritokratskim načelima (na primjer u teoriji stratifikacije K. Davisa i W. Moorea). Radikalni egalitarizam, nasuprot tome, zahtijeva jednaku distribuciju društvenih nagrada, bez obzira na individualni doprinos. Nitko ne smije dobiti više od onoga koji je dobio najmanje. Prema Županovu, radikalni egalitarizam je središnja socijalna vrijednost oko koje je organiziran *cluster* kognitivnih perspektiva, etičkih principa, socijalnih normi i kolektivnih stavova – jednom riječju, *egalitarni sindrom*. Historijski, korijeni egalitarnog sindroma sežu u agrarno društvo. Socio-ekonomski korijeni trebali bi se naći u socijalističkom kolektivismu i *uravnilovki* karakterističnoj za ranu fazu socijalističke revolucije. Socio-psihološke korijene fenomena nalazimo, prema Županovu, u situaciji apsolutne deprivacije (nalik onoj u čamcu s brodolomnicima) u kojoj ne postoje raspoloživi resursi i nikakva individualna akcija ne može promijeniti stanje stvari. Jedino rješenje jest egalitarna raspodjela oskudnih resursa (Županov, 1995:176).

U mješavini deskriptivnih i teorijskih iskaza Županov (1969) navodi nekoliko značajki egalitarnog sindroma. Neke od njih postale su bespredmetne nakon pada komunizma – primjerice “opsesija o privatniku” ili antipoduzetnički stavovi. Druge značajke nisu toliko vezane za kontekst, pa se čini da imaju općiju relevantnost. Pogledajmo ih.

1. Na razini kognitivne orijentacije postoji *perspektiva o ograničenom dobru* koja se sastoji od vjerovanja da su dobre stvari na svijetu oskudne, pa je njihova raspodjela *zero-sum game*. “Dok jednom ne omrkne, drugom ne osvane.” Ta je perspektiva karakteristična za tradicionalna agrarna društva, ali ona – što je važno – perzistira i u društvima na putu modernizacije.²

2. Sljedeća značajka egalitarnog sindroma je *redistributivna etika*. Primjer iz antropološke literature za redistributivnu etiku je *potlach* – ceremonijalno uništavanje dobara što ga obavlja “veliki čovjek”. U modernim društvima, jedini akter sposoban za redistribuciju dobara jest država. Državna redistribucija znači koncentraciju ekonomskih resursa i političke moći, što omogućava državnoj birokraciji zauzimanje dominantnog položaja u sustavu socijalne stratifikacije. U kasnijoj razradi teorije Županov će tvrditi kako se stabilnost socijalističkih režima može objasniti “masovnom bazom etatizma”, odnosno koalicijom između političke birokracije i manualnog radništva, u kojoj svatko dobiva nešto: radnici socijalnu sigurnost, a birokracija političku legitimnost.

3. *Norma egalitarne raspodjele* dopuna je redistributivne etike. Ta norma ne regulira samo aktualnu raspodjelu dohodaka i raspon između najnižih i najviših primanja, nego i samu želju da se dobije više. S propašću socijalističkog režima čini se da je ta norma otišla u povijest.

² Pišući ponovo o egalitarizmu petnaestak godina nakon originalnog članka, Županov (1983:22) će reći da tadašnji jugoslavenski egalitarizam nije izravan transfer iz tradicionalnog društva, nego je prerađen i racionaliziran socijalističkim idejama i etatičkim konceptima, a u toj preradi politička elita imala je ključnu ulogu. Tu, po mojem sudu, važnu ideju Županov, na žalost, nije podrobnije razradio. Riječ je, naime, o pitanju “prirodnosti” društvenih procesa i mogućnosti intervencije u te procese. Kolikogod kao sociolog volio ideju o impersonalnim, dubinskim, zakonomjernim društvenim procesima, mislim da političke elite (i voluntaristički i nesvjesno) uvelike oblikuju te procese, tako da se “dubinske” antropološke orijentacije trebaju promatrati (i relativizirati) u realnom političkom kontekstu.

4. Nekoliko dodatnih značajki egalitarnog sindroma na razini kolektivnih stavova mogu se prikazati zajedno. To su: *intelektualna uravnilovka* (vjerovanje da svi ljudi imaju jednake sposobnosti), *antiprofesionalizam* (negativni stav prema profesionalnoj ekspertizi, autonomiji i udrugama) i *antiintelektualizam* (omalovažavanje umnog i glorificiranje fizičkog rada; shvaćanje rada kao energetskog a ne informacijskog *inputa*).

Prvotna formulacija teorije o egalitarnom sindromu bila je čvrsto usidrena u modernizacijsku teoriju. Radikalni egalitarizam prikazan je kao “disfunkcionalan” s obzirom na industrijalizam, koji je sa svoje strane zahtijevao “umjereni” egalitarizam – to jest jednakost šansi, fino gradiranu stratifikaciju zasnovanu na zaslugama, akvizitivnu a ne redistributivnu etiku, te produktivističku i otvorenu perspektivu a ne koncepciju ograničenog dobra. Egalitarnu tradiciju i njezinu ideološko-političku preradu u socijalizmu Županov je shvaćao kao prepreku (socijalističkoj) modernizaciji i industrijalizaciji. Drugim riječima, čini se da Županov tada još uvijek vjeruje da je društvena promjena na bolje moguća, odnosno da će modernizam ipak nadvladati tradicionalizam. Zato i govori o socijalističkoj polumodernizaciji. Međutim, niti desetljeće kasnije (tijekom sedamdesetih), ocjena se mijenja u pravcu duboke i nerješive krize sustava, da bi sredinom devedesetih zaključak postao posve obratan: “(U) tadašnjem (a i u današnjem) društvu problem je upravo u kontinuitetu, koji seže duboko u tradicionalno društvo, dok su promjene (...) bile dramatične samo u ideološkom omotaču društva (u žatmosferi), a ne u njegovim dubinskim slojevima (“litosferi”, “društvenoj magmi”, kako bi rekao C.Castoriadis).” (Županov, 1995:9).

U samorefleksiji na svoj rad u posljednjih tridesetak godina (na početku knjige *Poslije potopa*), Županov priznaje promjene u svojoj teorijskoj poziciji. On razlikuje tri etape: 1) početni pokušaj spajanja moderne industrijske sociologije i vjere u samoupravnu ideologiju; 2) razbijanje iluzije o podudarnosti institucionalne strukture (projekta) i stvarnosti. Ta se “anomijska hipoteza” s istraživanja strukture moći u poduzeću ubrzo proširuje na globalni društveni sistem u obliku famozne hipoteze o egalitarnom sindromu; 3) Razmatranja o društvenoj krizi i društvenoj stabilnosti (koalicija, masovna baza etatizma).

Anomijska hipoteza bila je u stvari opća “kognitivna matrica” naše industrijske sociologije u socijalizmu. Dokazivanje jaza između ideala i stvarnosti, između zamišljenog i stvarnog poretka, odnosno između institucionalnih aranžmana smišljenih na političkom vrhu i “prirodnih tokova društva” imalo je važnu kako spoznajnu (uključujući i kognitivnu legitimaciju sociologije kao znanosti koja istražuje društvenu stvarnost), tako i društveno-kritičku funkciju. U početku – u tematskom okviru industrijske i ekonomske sociologije – ta anomijska hipoteza opetovano upozorava na nelogičnosti i proizvoljnost političko-ideološke konstrukcije zbilje. Nije, dakle, dovoljno nešto zamisliti ili nazvati novim imenom da bi doista profunkcioniralo u zbilji. Distribucija moći u samoupravnom socijalističkom poduzeću neravnomjernija je od one u američkom kapitalističkom poduzeću; treba li organizacija udruženog rada biti ponajprije ekonomska jedinica (poduzeće kao tržišni subjekt) ili socijalna jedinica (radna organizacija kao kolektiv); odnosi li se radničko samoupravljanje na upravljačke ili rukovodne funkcije; kakav oblik stratifikacijskog sistema odgovara industrijalizmu; u kakvom su odnosu političko-ideološke konstrukcije novih institucija s “prizemnom” motivacijom radnika, i tako dalje.

Prijelomni članak “Egalitarizam i industrijalizam” (1969) značio je primjenu anomijske hipoteze na globalni društveni sistem. Taj je članak višestruko važan. Kao prvo, on donosi promjenu autorova odnosa prema predmetu istraživanja. Ne radi se više o dobrohotnom upozoravanju na konstrukcijske pogreške i nedosljednosti sustava (koje se načelno mogu popraviti), nego o hladnoj analizi nemogućnosti da sustav ikako profunkcionira. Gotovo bi se moglo reći da je Županov od heretika (što je još uvijek svađa unutar obitelji) postao otpadnik. No to je otpadništvo silno pridonijelo društvenoj relevanciji njegova rada.

Kao drugo, taj članak proširuje teorijski prostor autorova rada. Umjesto organizacijskih i psiholoških parametara karakterističnih za industrijsku sociologiju, egalitarni sindrom kao

eksplanans širom otvara vrata kulturi. A tu je mnogo što moguće. Županov hrabro izlazi iz teorijskog zabrana industrijske sociologije i počinje koristiti teorije iz kulturne antropologije. Teza o koncepciji ograničenog dobra i radikalnom egalitarizmu kao kulturnom transferu iz tradicionalnog društva u bitnome mijenja pogled na neuspjeh socijalističkog konstruktivizma: ne radi se više o pogreškama u konstrukciji, nego su neuspjesi rezultat “otpora materijala”. Normativno vrijednosni kompleks naslijeđen iz tradicionalnog društva zapravo je moment inercije: društvenu “tromu masu” tih razmjera nije moguće pokrenuti pukim političkim voluntarizmom, barem ne u dva-tri naraštaja. Ta je tvrdnja zapravo obrat Weberove teze o ulozi protestantizma u povijesti. Protestantizam je bio uspješan u rekonstrukciji društva, zahvaljujući inzistiranju na metodičkom vodenju života. Nenamjeravana posljedica te specifične etike bila je kompatibilnost sa zahtjevima kapitalističke privrede. Želeći promijeniti ljudske duše, protestanti su promijenili (i) društvo, mada to nije bila izvorna namjera. Socijalistički je projekt bio obratan: politička elita je željela promijeniti društvo, ali nije uspjela (ili dospjela) promijeniti ljude.

U tom kontekstu valja spomenuti još jedan – po mojem sudu – važan koncept u Županovljevu opusu: prirodne tokove društva. Taj koncept ima istaknuto mjesto u *Marginalijama*, ali je prisutan i u objema kasnijim knjigama. Polazište je u prvoj knjizi opet anomijska hipoteza. Kriza sistema proizlazi odatle što spontani ili “prirodni” tokovi najčešće teku izvan institucionalno zacrtanih kanala. To je u biti raskorak između institucionalnog i stvarnog, gdje institucionalno (to jest političko-ideološki projekt, a onda i pravni okvir) ne sankcionira niti regulira “prirodne” tokove. Prirodni tokovi su element iznenađenja u sistemu, ali umjesto njihove regulacije, sistem reagira tako da se elaborira do savršenstva, i tako biva još udaljeniji od prirodnih tokova. A prema Županovu, upravo su ti tokovi (naličje društva) pravi predmet sociologije.

U pogovoru *Marginalijama* Srđan Vrcan prigovara Županovu na upotrebi koncepta kao ideološki pristranom. Pomalo se čini kao da je Županov zagovornik neoliberalne deregulacije (kao prirodne), a Vrcan skeptičan kritičar istoga. Stvar je ipak nešto složenija. Vrcan čitavu stvar promatra u tada aktualnom (i politički “vrućem”) kontekstu krize – naime, u okviru prijevora o tome može li i smije samoupravni socijalizam biti u krizi. Naizgled, Županov tvrdi da može, i to zato što zanemaruje prirodne tokove društva koji slijede (ili jesu) zakone tržišta. Odnosno, preciznije, Županov to uistinu tvrdi, ali ne i to da je to dobro. U knjizi *Poslije potopa* on citira Polanyja i “đavolji mlin” i kaže kako se društvo *prirodno* brani da sačuva prioritet u odnosu na tržišni mehanizam.

Prema tome, prirodni tokovi društva su nešto drugo od tržišne regulacije. Čini mi se da je to kod Županova jedan vrlo općenit i kontekstualno relativan koncept. U uvjetima socijalističke privrede, tržište se može činiti (a i biti) *prirodnijim* od državnog paternalizma i ideološkog konstrukcionizma. U uvjetima divljeg kapitalizma – uključivo i naš, tranzicijski – prirodni tokovi (i obrana) društva mogu biti nešto drugo. Bilo kako bilo, taj koncept – a i njegova evolucija, po mojem sudu predstavljaju smisao svake ozbiljne sociologije: prirodni tokovi društva za Marxa su bili kapitalistički proizvodni odnosi, za Durkheima društvena solidarnost, a za Webera legitimna moć i poredak. Atribut “prirodno” ne znači nužno nešto dobro i pozitivno, nego prije nešto faktično i kontekstualno. Danas više nije pitanje što od toga izabrati, nego kako te dimenzije kombinirati.

U dvjema knjigama objavljenima nakon pada komunizma Županov (1995, 2002) napušta unilinearnu modernizacijsku teoriju i govori o nelinearnoj, čak kaotičnoj, dinamici socijalnih sistema. Ali što se tiče egalitarizma, njegova pozicija ostaje u osnovi ista. Štoviše, on proširuje svoj argument i na druge ex-socijalističke zemlje, osim bivše Jugoslavije. Primjerice, masovnu potporu snažnoj i (po zapadnim kriterijima) nedemokratskoj vlasti u Rusiji on objašnjava duboko ukorijenjenim radikalnim egalitarizmom u kojem se individualizam i sloboda shvaćaju kao manifestacije društvenog nereda, a ne demokracije. U analizi dominantnih vrijednosti hrvatskog društva napisanoj devedesetih Županov (1995) ne odstupa od prvotne

teze o herojskom kodeksu na nacionalnoj razini, utilitarističkom individualizmu na osobnoj razini (koji se preobrazio iz implicitne u eksplicitnu vrijednost) te radikalnom egalitarizmu na socijetalnoj razini. Tome posljednjem on dodaje još dvije vrijednosti: solidarnost i autoritarnost. Što se solidarnosti tiče, riječ je o mehaničkoj solidarnosti koja se uglavnom odnosi na nacionalnu razinu (u obliku nacionalizma). Autoritarnost, pak, može postati temeljem autoritarne političke kulture, što Županov vidi kao prepreku demokratskom razvoju Hrvatske. Herojski kodeks i solidarnost označeni su kao funkcionalni, a radikalni egalitarizam i autoritarnost kao disfunkcionalni elementi za dalji razvoj Hrvatske.

Egalitarizam i kontinuitet

Teorija o egalitarnom sindromu zaslužen je postala općim mjestom hrvatske sociologije, zahvaljujući ponajprije njezinoj fleksibilnosti, ali i zavidljivoj upornosti njezina autora. Iz poštovanja prema Županovu, ali i zbog zanimljivosti same teorije, mislim da teorija o egalitarnom sindromu zaslužuje kritičku evaluaciju. Ograničit ću se na dvije točke – egalitarizam i kontinuitet.

Radikalni egalitarizam za Županova je transfer iz tradicionalnoga seljačkog društva u kojem vlada koncepcija ograničenog dobra. To se gledište zasniva na modernizacijskoj matrici i čini mi se da izaziva nestabilnost teorije, što se više udaljavamo od mitskog početka – tradicionalnog društva. Mislim da bi se problemu egalitarizma (i njegove zastupljenosti ili distribucije u društvu) moglo bolje pristupiti na “horizontalan”, analitički način, kao jednoj od orijentacija koje simultano postoje u sadašnjosti. Primjer takve analize je takozvana *group – grid* teorija antropologinje Mary Douglas.

Izvorište te teorije je u Durkheimovu konceptu društvene solidarnosti. U predavanjima o moralu Durkheim (1973) razlikuje dvije dimenzije morala: duh discipline (to jest regularnost ponašanja i autoritet koji podupire moralne norme) i pripadnost grupi. U *Samoubojstvu* će te dimenzije nazvati socijalnom regulacijom i socijalnom integracijom, respektivno, i na njima će izgraditi tipologiju samoubojstava. Mary Douglas (1982, 1992) kreće od koncepta regulacije (*grid*, rešetka) i integracije (*group*, grupa) i smatra da se kombinacijom visokih i niskih vrijednosti na svakoj od dimenzija mogu konstruirati četiri tipa kulture. Dakle, dimenzija *group* se odnosi na snagu grupnog pripadanja, a dimenzija *grid* na opseg regulacije društvenih pravila. Kako kaže sljedbenik Douglasove Aaron Wildavsky (1989), dimenzije kulturne teorije su odgovori na dva temeljna pitanja: “Tko sam?” i “Kako se trebam ponašati?”. Odgovor na pitanje o identitetu bit će ili to da pojedinac pripada snažnoj grupi, kolektivu, ili to da su veze među pojedincima slabe. Odgovor na pitanje o djelovanju odnosit će se ili na mnogobrojna i raznolika pravila, ili na malobrojna i slična. Na osnovi spomenutih distinkcija dobivamo sljedeću tipologiju kultura:

Slika 1. Modeli četiri kulture

Broj i raznolikost pravila	Snaga grupnih granica	
	<i>Slaba</i>	<i>Snažna</i>
<i>Brojna i raznolika</i>	Apatija (Fatalizam)	Hijerarhija (Kolektivizam)
<i>Malobrojna i slična</i>	Kompeticija (Individualizam)	Jednakost (Egalitarizam)

Postoji mnogo primjena te jednostavne tipologije na različita područja društvenog života (Douglas 1992; Thompson, Ellis i Wildavski 1990; Wildavski 1998). Spomenut ću samo

dvije stvari relevantne za Županovljevu teoriju. Ponajprije, kako napominje Wildavsky (1989), nijedan od tih modela kulture ne može postojati samostalno i izoliran od drugih. Kulture nisu poput država: u jednoj državi uvijek postoji više kultura. Upravo razlika i interakcija različitih kultura omogućuje postojanje svake od njih. Kompetitivna (tržišna) kultura mora biti usidrena u nekakvom predugovornom temelju ugovora, hijerarhije trebaju anarhoidne i neprilagođene individualce, egalitaristi trebaju nepravednu utakmicu, autoritarnu hijerarhiju ili apatične fataliste kako bi dokazali svoje stajalište, fatalisti trebaju vanjski izvor da im kaže što da čine. Prema tome, umjesto vertikalno organiziranih razina vrijednosti (kod Županova: individualna, socijetalna i nacionalna), možda ih je bolje promatrati horizontalno – kao koegzistenciju više kultura³ unutar kojih i među kojima se neprestano odvija normativna debata. Premda Mary Douglas i njezina škola ponekad govore o tipovima kultura kao o grupama, čini mi se da je tipologiju bolje shvaćati *analitički*. U tom smislu, radikalni egalitarizam ne bi više bio aberacija na putu modernizacije, nego jedna od četiri postojeće kulture ili vrijednosna sustava što se “aktivira” u određenim okolnostima. Moguće su i kombinacije kultura: kao što i sam Županov napominje, osoba može simultano biti individualist i egalitarac.

Taj pristup omogućuje da se napusti problematično utemeljenje egalitarizma u antropologiji tradicionalnoga, seljačkog društva. Takozvano komunističko ili lenjinističko nasljeđe puno je više od jednostavno seljačke tradicije – to je bio projekt duboke transformacije društva na temelju (modernističke) socijalističke ideologije i izgradnje novih institucija. Može se, dakako, govoriti o tradiciji, ali to je moderna tradicija, ne nužno istovjetna predmodernoj, seljačkoj tradiciji. Kao što kažu Outhwaite i Ray (2005:95): “Umjesto gledišta o društvenom razvoju kao o sve većem približavanju optimalnim oblicima organizacije, što uključuje uništavanje nasljeđa starih žneučinkovitih’ praksi, bolje je shvaćati nasljeđa kao resurse za budućnost.” Drugim riječima, kulturne specifičnosti (uključujući i tradiciju) mogu se shvatiti kao posebne okolnosti u kojima se u nekoj zemlji odvija modernizacija. Tradicija ne mora nužno biti preprekom – kao što pokazuje primjer Japana.

Druga točka kritičkog osvrtu tiče se kontinuiteta. U predgovoru svojoj knjizi *Poslije potopa* Županov (1995) govori o svojem napuštanju marksističkog pristupa koji daje prednost društvenoj promjeni u odnosu na društveni kontinuitet. “Kopernikanski” obrat Županovljeve pozicije sastoji se u koncentriranju na problem kontinuiteta u tadašnjem, ali i sadašnjem društvu. Kontinuitet znači kontinuitet tradicije, odnosno “društvene magme”. Ako i prihvatimo tu konstataciju, postavlja se pitanje *kako* taj tradicionalni moment opstaje kroz vrijeme.

U pokušaju razjašnjenja tog pitanja “parazitirat” ću na izvrsnom članku Orlanda Patersona (2004) pod naslovom “Culture and Continuity” u kojem on razlikuje četiri tipa kontinuiteta: kvalitativne, strukturalne, događajne i komemorativne.

1. *Kvalitativni kontinuiteti* su trajni kulturni objekti koji su samouzrokovani. To su normativni, neupitni socijalni procesi u koje se vjeruje ili se prema njima ponaša jednostavno zato što su oduvijek tu. Oni čine život smislenim i “stvarnim”. Stupanj “kristalizacije” tih procesa može biti različit – od labavijeg do oblika uspostavljene društvene institucije. Kvalitativni kontinuiteti prenose se procesima društvenog učenja i oponašanja, i kauzalno međudjeluju s društvenom organizacijom. Kao primjer Paterson navodi samurajsku tradiciju časti i individualizma u Japanu. Iako odvojena od svojega izvornog okružja iz razdoblja Tokugawa, ta tradicija opstaje do danas u korporativnoj etici japanskih menadžera.

2. *Strukturalni kontinuiteti* su, na primjer, tržište rada i klasne nejednakosti, kao i rasne i spolne stratifikacije i diskriminacije, što sve može imati različite ishode u različitim razdobljima. Važno je razlikovati *asocijativne* od *ne-asocijativnih* strukturalnih kontinuiteta. Asocijativni tip je kauzalno povezan s određenim strukturalnim faktorima, ali kad ti faktori nestanu,

³ Ovdje je važno napomenuti da je fatalistički tip kulture jedini pasivan: fatalisti služe kao neka vrsta socijalnog komposta iz kojeg ostala tri aktivna tipa kulture crpe sljedbenike.

onda nestaje i asocijativni tip kontinuiteta. Primjer za to je pojava, nestanak i ponovna pojava prostitucije na Kubi – ovisno o ekonomskoj situaciji zemlje. Međutim, pod određenim uvjetima se asocijativni tip može pretvoriti u ne-asocijativni, odnosno postati samo-perpetuirajući kontinuitet kvalitativnog tipa (na primjer “kultura siromaštva”). Procjena o tome je li neka pojava kvalitativni kontinuitet, strukturalni kontinuitet asocijativnog tipa ili asocijativni tip u procesu disocijacije i pretvaranja u institucionalizirani kulturni kontinuitet je, prema Patersonu, empirijsko pitanje.

3. *Događajni kontinuiteti* nastaju trajnim i nepovratnim učinkom izvornog događaja na kasnije događaje (takozvani *path dependancy*). Klasični primjer je raspored tipki na tipkovnici (QWERTZ). Ti kontinuiteti često traju pomoću učenja, postajući tako kvalitativnim kontinuitetima prvoga tipa.

4. *Komemorativni ili “izumljeni” kontinuiteti* odnose se na potrebu osjećaja stalnosti i povezanosti s prošlošću. Službena povijest, spomenici, komemoracije, proslave – sve su to sredstva (re)konstrukcije kolektivnog pamćenja.

Prema Županovu, egalitarni sindrom i herojski kodeks su kontinuiteti, ali kojeg tipa? Konceptija ograničenog dobra kao element egalitarnog sindroma dolazi iz seljačkog društva, gdje je funkcionirala kao strukturalni kontinuitet asocijativnog tipa – prijetnja oskudice bila je za većinu redovno stanje stvari. Perzistencija takvog stava do danas značila bi da je to postao kulturni kontinuitet (kvalitativni) koji se prenosi procesima socijalizacije i socijalnog učenja. U početku je to bilo u skladu s iskustvom oskudice, ali kako je danas? Može se tvrditi kako je neposredno nakon Drugoga svjetskog rata postojala usklađenost između dviju vrsta radikalnog egalitarizma – seljačkoga, tradicionalnog i socijalističkog – jer je zemlja bila siromašna. Međutim, u razdoblju socijalističke izgradnje standard stanovništva neprestano je rastao, a provale radikalnog egalitarizma dolazile su uglavnom s vrha društvene hijerarhije – u obliku političkih kampanja koje su služile kao “puštanje pare iz lonca” (Županov, 1983). Takve su kampanje često dobro rezonirale s idealizmom mlade generacije (kao na primjer u Kulturnoj revoluciji u Kini).

Pitanje (kulturnih) kontinuiteta očito je vrlo složeno. Patersonovu tipologiju upotrijebio sam više za postavljanje pitanja nego za davanje odgovora, i to zato što mislim da Županovljeva uzbudljiva teorija zaslužuje ozbiljnu analizu kojom će zadržati relevanciju (i znanstvenu i društvenu) koju je imala posljednjih desetljeća.

LITERATURA

- Archer, Margaret S. (1995) **Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Douglas, M. (1982) **Cultural Bias**. London: Royal Anthropological Institute.
- Douglas, M. (1992) **Risk and Blame: Essays in Cultural Theory**. London and New York: Routledge.
- Durkheim, E. (1973) **Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education**. New York: The Free Press.
- Fanuko, N. (1998) Zapovjedništvo operativne grupe Zagreb i počeci hrvatske sociologije vojske i rata. Predgovor knjizi: Žunec, O., **Rat i društvo: Ogledi iz sociologije vojske i rata**, Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.:7–15.
- Fararo, Thomas J. (1989) **The Meaning of General Theoretical Sociology: Tradition and Formalization**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flyvbjerg, Bent. (2001) **Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Merton, Robert K. (1968) **Social Theory and Social Structure**. New York: The Free Press.
- Mils, Rajt S. (1964) **Sociološka imaginacija**. Beograd: Savremena škola.

- Outhwaite, W. and L. Ray. (2005) **Social Theory and Postcommunism**. Oxford: Blackwell.
- Paterson, O. (2004) Culture and Continuity, pp. 71–109 in: R. Friedland and J. Mohr (eds.), **Matters of Culture: Cultural Sociology in Practice**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swidler, A. (1986) Culture in Action: Symbols and Strategies. **American Sociological Review** 51 (April): 273–286.
- Thompson, M., Ellis R. and A. Wildavsky (1990) **Cultural Theory**. Boulder, San Francisco, and Oxford: Westview Press.
- Wildavsky, A. (1989) Frames of Reference Come from Culture: A Predictive Theory, ch. 3 in: M. Freilich (ed.), **The Relevance of Culture**. New York: Bergin & Garvey.
- Wildavsky, A. (1998) **Culture and Social Theory**. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Žanić, I. (1998) **Prevarena povijest**. Zagreb: Durieux
- Županov, J. (1969) Egalitarizam i industrijalizam. **Naše teme** XIV(2):237–296.
- Županov, J. (1983) **Marginalije o društvenoj krizi**. Zagreb: Globus.
- Županov, J. (1995) **Poslije potopa**. Zagreb: Globus.
- Županov, J. (2002) **Od “komunističkog pakla” do “divljeg kapitalizma”**. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

THE NATURAL FLOWS OF SOCIETY AND THE EXCITING EASENESS OF THEORY

NENAD FANUKO

Philosophical Faculty Rijeka

The article deals with the theoretical aspects of Josip Županov's sociological work. From the wide span of theories that he used one can see Županov's pragmatic attitude towards sociological legacy and his treatment of theories as a tool kit for social explanation. The theory of egalitarian syndrome, however, has a paradigmatic status in Županov's work – it functions as a central metaphor for his work for several decades. Besides egalitarianism, the article deals with the concept of “natural flows of society”, as well as with the change of author's general theoretical orientation from the favouring of social change to the emphasis on social continuities. In the final section one can find a critical evaluation of Županov's views on egalitarianism and continuity.

Key words: ŽUPANOV, SOCIOLOGICAL THEORIES, EGALITARIANISM, POSTCOMMUNISM, CONTINUITY